

Психолінгвістична парадигма проблеми психологічного моделювання особистісних конструктів

Анотація. У статті представлено теоретико-методологічний огляд концептів позиціонування феноменологічних універсалій мови і мовлення у психолінгвістичних вимірах науки. Історіогенез проблеми дозволяє означити динаміку наукових поглядів на характеристики мови і мовлення, котрі забезпечують соціальні, інтелектуальні та особистісні функції людини. Розглянуто найбільш ґрунтовні теоретичні моделі породження та розгортання мовлення. Визнано, що у психолінгвістичній та когнітивній парадигмах досліджень доцільним є використання модельних уявлень щодо логіко-сислової організації мовленнєво-мисленнєвої діяльності особистості.

Ключові слова: мова, мовлення, мовна компетенція, мовленнєва компетентність, моделювання, дискурсивна практика, комунікативна поведінка, психолінгвістика.

Н.Н.Токарева. Психолінгвістическая парадигма проблемы психологического моделирования личностных конструктов

Аннотация. В статье представлен теоретико-методологический обзор концептов позиционирования феноменологических универсалий языка и речи в психолінгвістических измерениях науки. Исторіогенез проблемы позволяет обозначить динамику научных взглядов на характеристики языка и речи, обеспечивающие социальные, интеллектуальные и личностные функции человека. Рассмотрены наиболее обоснованные теоретические модели порождения и развертывания речи. Признано, что в психолінгвістической и когнитивной парадигмах исследований целесообразно использование модельных представлений о логико-смысловой организации рече-мыслительной деятельности личности.

Ключевые слова: язык, речь, языковая компетенция, речевая

компетентность, моделирование, дискурсивная практика, коммуникативное поведение, психолингвистика.

N.N.Tokareva. Psycholinguistic paradigm of the issue of psychological modelling of personal constructs

Summary. The article represents theoretical and methodological review of the positioning phenomenological universals of concepts of language and speech in the dimensions of psycholinguistic science. The historical genesis of the problem allows to indicate the dynamics of scientific views on characteristics of language and speech themselves, which provide social, intellectual and personal functions of a human. It considers the initial theoretical models of generation and development of speech. It is admitted that the use of model representations concerning the logical and semantic organization of speech and thinking activity of the individual is expedient in the psycholinguistic and cognitive paradigms of research.

Key words: language, speech, linguistic competence, speech competence, modelling, discursive practice, communicative behaviour, psycholinguistics.

Постановка проблеми. Системне означення психологічного вектору моделювання особистісних конструктів суб'єктів життєтворчості неможливе без урахування комунікативного досвіду людства у вимірах соціокультурного простору. Найвищий рівень просторової структури репрезентує мова – своєрідна універсалія, котра вибудовує соціальний простір і означає символічний спосіб комунікації. У даному контексті не викликає сумнівів доречність звернення до вивчення феноменів мови й мовлення, що активно досліджується у лінгвістиці (мовознавстві) та психолінгвістиці (теорії мовленнєвої діяльності).

Постановка завдання. Задля уточнення вимірів проблемного поля розгортання контенту феноменів мови і мовлення у площині моделювання особистісних конструктів суб'єктів освітньо-виховного процесу нами був здійснений теоретико-методологічний аналіз концептів позиціонування феноменологічних універсалій мови і мовлення у психолінгвістичних вимірах науки. Основним завданням ми вважали означення векторів історіогенезу проблеми породження мовлення та структурування мовленнєво-мисленнєвої діяльності як передумови логіко-сміслової організації комунікативного моделювання особистісного профілю людини.

Аналіз досліджень із даної проблеми. У історії дослідження мови і мовлення можна виокремити два спрямування аналізу:

- 1) вживання означених термінів як синонімічних, наприклад у класичних психологічних роботах (W.Wundt) та у дослідженнях генези дитячого мовлення (Н.А.Рибніков, А.Н.Гвоздев та ін.);
- 2) експліцитне розмежування понять мова і мовлення за функціональними ознаками (Ch.Bally, J.Baudouin de Courtenay, A.Gardiner, W.von Humboldt, A.Sechehaye, F.de Saussure & ets.).

Більш поширеним у теоретико-методологічних дослідженнях лінгвістів та психолінгвістів є друге спрямування, задеклароване на початку ХХ ст.

Фердинандом де Соссюром, котрий запропонував чітке розмежування феноменів *мови* (langue) як абстрактної надіндивідуальної системи, *мовної здатності* (faculte` du langage) як функції індивіда (обидві ці категорії поєднуються поняттям *langage*, або мовленнєвої діяльності) і *мовлення* (parole) – індивідуального акту, що реалізує мовну здатність через посередництво мови як соціальної системи. У даному контексті елементи мови розуміються як одиниці, що володіють не лише своїм значенням (le sense), але й своєю значимістю (le valeur), котра визначається місцем у системі відношень елементів мови. Це змінює уявлення про об'єкт структурної лінгвістики, який уже не ототожнюється лише з мовними текстами та звуковим матеріалом, але включає в себе також мисленнєві, психічні процеси, що відбуваються у свідомості людини [8].

У сучасних наукових вимірах мовознавства і психолінгвістики, попри наявність суперечливих тенденцій, мова і мовлення інтерпретуються як діалектична єдність відносно незалежних явищ різного рівня абстракції, що характеризується водночас як дистинкція (від лат. *distinctio* – розділення, розрізнення, відмітна ознака) та інтегративна цілісність. Мова й мовлення детермінують відображення картини світу, в центрі якої знаходиться «мовна особистість»; означені системні утворення вплетені у процеси сприймання, збереження і передання інформації, вони є необхідним компонентом когнітивної діяльності людини. Характеристика мови як засобу формування самосвідомості, рефлексії, а разом з тим – самовираження і саморегуляції, зумовлює аналіз даної знакової системи (мови) у контексті становлення, розвитку та існування особистості. Мова сприяє формуванню самосвідомості, образу «Я», що передбачає відображення і вербалізацію суб'єктивних інтересів, станів, дій особистості. І.О.Зимня підкреслює, що співставлення себе та іншого у комплексі реалізації свідомістю функції рефлексування не може здійснюватися без мовних засобів, у яких фіксуються значення [3, с.31–32]. На підставі аналізу науково-методологічної філософської та психолінгвістичної літератури Н.І.Чуприкова виокремлює три ідеї, що обґрунтовують роль мови у розумовому розвитку людини:

- 1) членорозділеність мови призводить до членорозділеності думки;
- 2) необхідність мови для опредмечування та утримання абстракцій;
- 3) операції із знаками дозволяють людині виходити далеко за межі безпосередньо даного у відчуттях і сприйманні [10, с.19].

Сучасна психологія і мовознавство відзначають актуальність мови у процесі організації пізнавального досвіду («мовна апперцепція»), що обумовлює співвіднесення суб'єкта мовлення із предметною дійсністю через її номінацію, індикацію, опосередкування вищих психічних функцій людини, задоволення комунікативної та пізнавальної потреб, детермінованого попереднім мовним досвідом індивіда. Найбільш ґрунтовні теоретичні та методологічні дослідження проблеми взаємовідношення слова із думкою (або й більш широко – із свідомістю, психічним переживанням) представлені у парадигмі *психолінгвістики* (N.Chomsky, H.Clark, J.Greene, P.Johnson-Laird, G.Miller, B.Musgrave, C.Osgood, K.Pike, D.Slobin & ets; Т.В.Ахутіна, О.О.Леонтьєв,

О.Р.Лурія, Т.М.Ушакова, Н.І.Чуприкова та ін.). Психолінгвістичний вектор наукових досліджень зорієнтований на вивчення системи улаштування і функціонування мовленнєвих механізмів людини, але під певним кутом зору – у плані їх співвіднесеності із структурою мови (О.О.Леонт'єв). Психолінгвістика використовує теоретичні та емпіричні прийоми як психології, так і лінгвістики задля дослідження розумових процесів, покладених в основу оволодіння мовою та її використання [7, с.21] у мовленні.

Одним із перших презентував психолінгвістичну модель породження мовлення як процесу втілення думки у слово Ch.Osgood [13] – визнаний лідер психолінгвістичного спрямування американського необіхевіоризму. В якості основного пояснювального принципу динаміки мовленнєвої діяльності суб'єкта Ch.Osgood використав ідею медіативних процесів: «репрезентативні процеси опосередкування» (representational mediation processes) пояснюють механізм становлення слова у контексті зв'язку із зовнішньою дійсністю і внутрішніми реакціями. Характерними особливостями осгудовської психолінгвістики є ідеї реактивності, індивідуалізму та атомізму, що є очевидним, зокрема, у трактуванні розвитку дитячого мовлення: дитина засвоює окремі слова та конструкції і лише вторинно узагальнює їх і формує загальні мовні категорії [цит. за 7, с. 6–7]. Центром теорії Ч.Осгуда стала рівнева модель мовленнєвої поведінки, структурними елементами якої є такі рівні як мотиваційний (базові одиниці – речення), семантичний (одиниці – слова та їх конструкції), рівень послідовностей (одиниці – фонетично оформленні слова) та інтеграційний рівень (базові одиниці – склади), що дозволяє простежити послідовність процесів породження мовлення та усвідомити елементарні причинні зв'язки між означеними явищами.

Новий підхід у психолінгвістичному розумінні проблеми породження мовлення виявляється у контексті трансформаційної (генеративної) граматики Ноєма Хомського [11], згідно із якою при формуванні мовленнєвого висловлювання (речення) у мисленні людини складається система суджень, котрі виражають суб'єктивне значення речення і утворюють його глибинну структуру. Поняття, ідеї, цінності особистості (глибинні структури) не є нерозривно пов'язаними із конкретною мовою, але можуть бути вираженими різноманітними лінгвістичними засобами (поверхневими структурами) універсальної граматики. Процес перетворення глибинних структур (зорових, слухових, дотикових образів та інших сенсорних репрезентацій) у поверхневі (слова, знаки, символи, що використовує людина для опису або відтворення первинного сенсорного досвіду) є послідовною серією трансформацій, які слугують фільтрами первинного досвіду особистості, і супроводжується частковою втратою або викривленням інформації [11].

Суттєвим досягненням теорії Н.Хомського є подолання атомізму концепції Ч.Осгуда, що ілюструє на прикладі трактування засвоєння мови: «згідно із школою Н.Хомського, – наголошує, зокрема, О.О.Леонт'єв, – це не оволодіння окремими мовними елементами, а засвоєння системи правил формування осмисленого висловлювання» [цит. за 7, с.9].

Наприкінці 60-х років XX ст. вектор інтересу зарубіжної психолінгвістики змінюється: від перевірки «психологічної реальності» трансформаційної моделі *мовної компетенції* (language competence) як потенційного знання мови до розробки моделей *мовної активності* (language performance) – використання мови у контексті активної взаємодії суб'єктів мовленнєвої діяльності (H. Clark, E. Clark, M. Garrett, J. Greene, D. Slobin & ets). Цікавим можна вважати і досвід дослідження мовленнєвої свідомості суб'єкта у межах *дискурсивної психології*, зокрема – ідеї критичного дискурс-аналізу Нормана Феркло, що є теоретичною основою комплексного аналізу системи використання мови і загальних соціальних практик особистісної життєтворчості агентів текстотворення. Norman Fairclough відносить поняття «дискурс» до семіотичних систем та інтерпретує його як спосіб використання мови (соціальної практики), що надає значення життєвому досвіду, заснованому на певній точці зору [12]. Дискурси беруть участь у створенні соціальної ідентичності і соціальних стосунків (поряд із знаннями і системами значень), що детермінує розуміння/аналіз текстових утворень у єдності із іншими текстами, у соціальному контексті. Мовленнєвий акт у трьохвимірній моделі Нормана Феркло розглядається як *комунікативна подія* (конкретний випадок використання мови), що складається із трьох вимірів: текст (мовлення, письмо, візуальне зображення або їх поєднання), дискурсивна практика, що передбачає породження і сприймання текстів, та соціальна практика [12]. Усі три виміри мають бути долучені до дискурс-аналізу комунікативної події. Дискурси, що синтезуються при утворенні, сприйманні та інтерпретації тексту, мають певну лінгвістичну структуру, яка позначається на даних процесах. Аналіз тексту передбачає виявлення формальних особливостей (словник, граматики, синтаксис речень і смислових цілей), за допомогою яких дискурси реалізуються лінгвістично. Аналіз дискурсивної практики сконцентрований на виявленні особливостей використання суб'єктами комунікації доступних дискурсів для моделювання текстового повідомлення та його інтерпретації у процесі сприймання. Дискурсивна практика, у межах якої людина використовує мовні структури для відтворення і сприймання текстів, позначається на формуванні і формулюванні текстів у соціальній практиці. Водночас, формально-лінгвістичні характеристики тексту впливають на утворення (артикуляцію) текстової конструкції та її використання у культурно-соціальному контексті [12, с.71–73], що містить як дискурсивні, так і недискурсивні елементи.

У критичному дискурс-аналізі Norman Fairclough активно досліджується не лише відображення у дискурсі соціального досвіду суб'єкта, а й можливість змінення дискурсу особистості (його динаміка) у процесі побудови нових комбінацій особистісного досвіду. Дискурсивна психологія дотримується позицій інтеракціонізму у контексті розуміння ідеї активного використання людиною дискурсу як гнучкого і динамічного ресурсу: «Мова набуває свого значення у справах людини згідно із тим, як вона функціонує у паттернах взаємодій», – наголошував Кеннет Гірген [цит. за 9, с.37].

Інтерпретація теоретичних положень мовленнєво-мисленнєвої діяльності у вітчизняній психології (радянського та пострадянського періодів історії)

традиційно здійснюється у площині теоретичних положень «школи Л.С.Виготського», відзначеної працями О.М.Леонтьєва, О.Р.Лурії, А.Н.Соколова, М.І.Жинкіна, ідеї яких продовжені у науковому доробку О.О.Леонтьєва, І.О.Зимньої Л.В.Сахарного, Т.В.Ахутіної, Т.М.Ушакової та ін. Науковці даного спрямування трактують мовлення не як систему мовленнєвих реакцій, а як активну і цілеспрямовану мовленнєву діяльність, намагаючись «відобразити у своїх теоретичних побудованнях діалектику суспільства і особистості, відкрити соціальну природу і соціальну обумовленість мовленнєвої діяльності», що дозволило органічно «вписати» процеси мовлення і мовленнєвого сприйняття у систему діяльності людини [цит. за 7, с.13].

У логіці аналізу психологічної організації процесу породження мовлення як послідовності взаємопов'язаних фаз діяльності центральна ідея може бути виражена загальною формулою: відношення думки до слова є процес трансформації думки у слово і слова – у думку (Л.С.Виготський, О.О.Леонтьєв, О.Р.Лурія). Мовлення, як засіб спілкування, згідно із теоретичними позиціями О.Р.Лурії [6], розгортається у двох реальних процесах: з одного боку, мовлення може втілювати думку, формулюючи її у формі висловлювання («втілення думки у систему кодів мови»), що передає інформацію співрозмовнику (експресивне мовлення); з іншого боку, відбувається зворотний процес – декодування (аналіз і розуміння) сприйнятого висловлювання, що зумовлює перетворення розгорнутого висловлювання у згорнуту думку (імпресивне мовлення) – рис. 1.

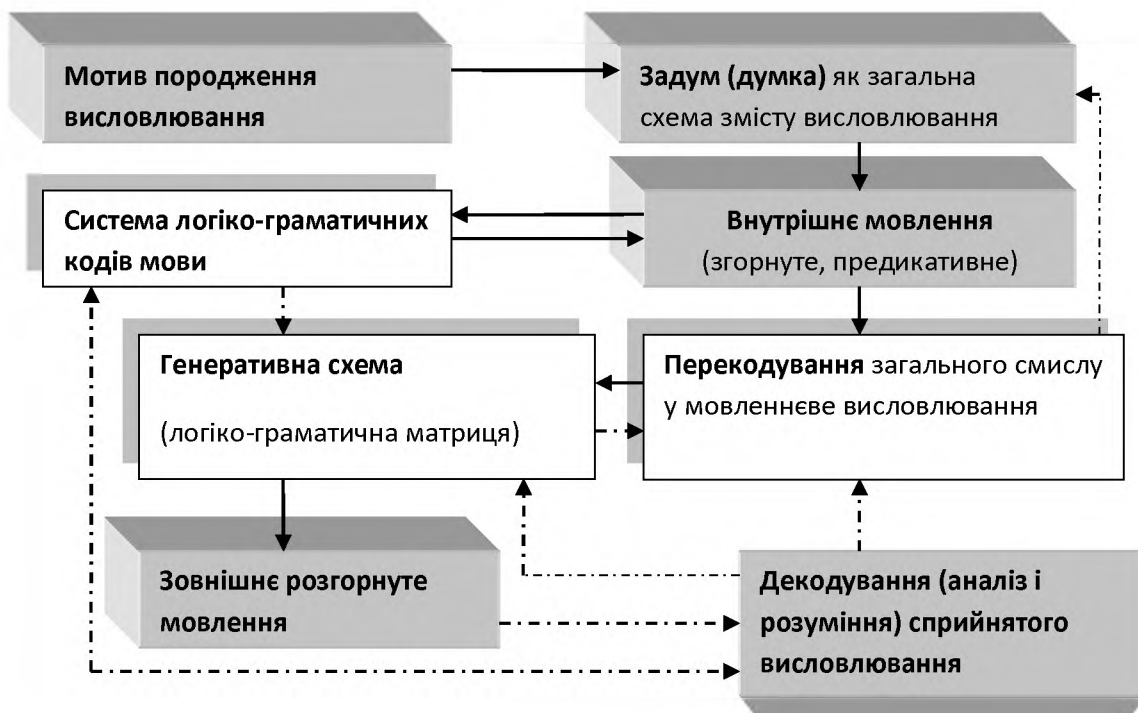

Рис.1. – Модель розгортання мовлення (за О.Р.Лурією)

Рушійною силою розгорнутого мовленнєвого процесу, згідно із моделлю розгортання мовленнєвої діяльності О.Р.Лурії, є мотив, що опредмечує бажання сформулювати потребу, означити прохання, вимогу (спричиняє висловлювання прагматичного типу); мотив може детермінувати необхідність передати

інформацію, налагодити контакт із іншою людиною (зумовлює формулювання висловлювань пізнавального, інформативного типу) або за допомогою мовленнєвого висловлювання здійснити афективне розрядження. Мотив спонукає до появи думки (або задуму), що інтерпретується як загальна (дифузна) схема змісту майбутнього висловлювання. Перекодування задуму і створення генеративної схеми (логіко-граматичної форми) розгорнутого мовленнєвого висловлювання відбувається за допомогою механізму внутрішнього мовлення, що долучає вихідний задум до системи граматичних кодів мови і актуалізує засвоєні раніше суб'єктом мовлення граматичні структури (матриці) розгорнутого мовленнєвого висловлювання. У форматі означеного розгортається зовнішнє мовлення, що може варіюватися залежно від характеру (усного чи письмового) мовленнєвого висловлювання [6, с.60–64].

Більш структуровано інтерпретує процес породження мовлення як послідовність взаємопов'язаних фаз діяльності О.О.Леонтьєв [4; 5], модель якого (рис.2.) створена на підставі фундаментального аналізу концептуальних положень теорії мовленнєвої діяльності Л.С.Виготського та теорії діяльності О.М.Леонтьєва.

Рис.2. - Модель породження мовлення (за О.О.Леонтьєвим)

«Мовленнєва діяльність – процес творчий, а не просте перекодування «смислу» у текст», – наголошує О.О.Леонт'єв [цит. за 7, с.15]. О.О.Леонт'єв [5, с.49–50] як основні фази породження мовлення розглядає такі: мотивацію; означення думки (мовленнєвої сентенції); опосередкування думки у внутрішньому слові (внутрішнє програмування мовленнєвого висловлювання); опосередкування думки у значеннях зовнішніх слів (реалізація внутрішньої програми); опосередкування думки у словах (акустико-артикуляційна реалізація мовлення (у тому числі процес фонації)). О.О.Леонт'єв особливо підкреслює той момент, що між мотивом і результатом наявна динамічна система конкретних дій та операцій, спрямованих на досягнення бажаного [4, с.26].

Являючи собою внутрішній, «операційний», механізм діяльності, означена динамічна система обумовлює швидкість, автоматизм виконання діяльності, і зокрема – мовленнєвої. У даному контекстуальному просторі науковець розглядає мовленнєве висловлювання як мовленнєву дію у межах цілісного акту діяльності, якому притаманні такі ознаки як вмотивованість, цілеспрямованість, тричленність структури (створення плану, його реалізація і аналітичне порівняння результату із задумом), ієрархічна організація [4]. Подібне трактування мовленнєвої дії передбачає можливість виділення змістовної (обумовленої задачею дії) та операційної (детермінованої умовами дії) частин структури мовленнєвого акту. Змістова складова мовленнєвої дії програмується; до такої програми входять ті ознаки дії, які, керуючи її конкретним здійсненням, водночас не залежать від цього здійснення [4, с. 151–153].

Предметом мовленнєвої діяльності О.О.Леонт'єв називає думку як форму відображення складної ієрархічної структури різнопорядкових зв'язків між предметами і явищами реальної дійсності: міжпонятійних зв'язків, суб'єктно-об'єктних та предикатних відношень, смислових зв'язків між новим і даним, що детермінують суб'єктивну значущість висловлювання і визначають загальну логіку мовленнєвого контексту. Внутрішнє програмування мовленнєвого висловлювання передбачає реалізацію двох взаємопов'язаних процесів оперування одиницями суб'єктивного коду: приписування даним одиницям певного смислового навантаження із подальшим вибудовуванням функціональної ієрархії цих одиниць. Характер коду програмування може варіюватися у широких межах, проте найбільш типовим випадком є вторинний зоровий образ, що виникає на мовній основі. Серед елементів внутрішнього програмування, як наголошують у психолінгвістиці (М.М.Гохлернер, П.Б.Невельський, И.А.Рапопорт), важливу роль відіграє суб'єктивне відчуття мови як неподільне переживання відповідності форми і змісту мовленнєвого висловлювання, фізіологічною детермінантою якого є сигнали узгодження або неузгодження породжуваних мовних форм із сформованими на підставі попереднього досвіду особистості структурними різнорівневими схемами мови. Долучення ланки «внутрішнього програмування» до структури мовленнєвого механізму дозволило О.О.Леонт'єву реалізувати теоретичні уявлення щодо механізмів довільної діяльності, напрацьовані зарубіжними (Дж.Міллер, Е.Галантер і К.Прибрам

(J. Miller, E. Gallanter, C. Pribram)) та вітчизняними (П. К. Анохін, М. О. Бернштейн, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія та ін.) науковцями.

Принципово близьку модель породження мовлення запропонувала **І. О. Зимня**, яка вивчала психологічні та психолінгвістичні аспекти оволодіння іноземними мовами у парадигмі суб'єкт – суб'єктних відносин [3]. В основу психологічної схеми породження мовлення І. О. Зимньої, згідно із твердженням Т. В. Ахутіної, покладено принципи, що походять із ідей Л. С. Виготського та М. О. Бернштейна: від загального до окремого, від недиференційованого до чітко диференційованого; правило паралельного, а не послідовного включення усіх рівнів, хоча в межах кожного рівня відбувається часове представлення («поле готовності», «розгортка очікування» утворюються одночасно скрізь); принцип сполученості рівнів, коли ланка одного рівня є компонентом іншого; принцип знаходження кінцевої відповідності (зворотного зв'язку) [цит. за 1, с. 61–62].

Мовленнєву діяльність І. О. Зимня тлумачить як «активний, цілеспрямований, опосередкований мовною системою і обумовлений ситуацією спілкування процес передання або прийняття повідомлення, тобто процес продукції і рецепції» [3, с. 74]. Згідно із теорією діяльності О. М. Леонтьєва джерелом мовленнєвої діяльності І. О. Зимня визначає комунікативно-пізнавальну потребу («необхідність», «нужду» у вираженні думки і отриманні мовленнєвої інформації). Означена потреба реалізується у предметі мовленнєвої діяльності – думці і трансформується у комунікативно-пізнавальний мотив цієї діяльності, що спонукає до розгортання таких мовленнєвих процесів (видів мовленнєвої діяльності) як говоріння, слухання, читання, письмо і думання [3, с. 73–79].

Визначаючи мовлення як спосіб формування і формулювання думки, І. О. Зимня у мовленнєвій діяльності виокремлює три рівня (рис. 3):

- 1) мотиваційно-спонукальний, представлений складною взаємодією потреб, мотивів і цілі мовленнєвої дії; даний рівень обумовлює формування комунікативного наміру, що пояснює характер і мету мовленнєвої дії;
- 2) орієнтовно-дослідницький (аналітико-синтетичний), що за змістом визначає предметний план діяльності: дослідження умов діяльності, виділення предмету, залучення засобів і способів формування та формулювання власної або чужої (заданої ззовні) думки, знарядь діяльності тощо. Це рівень планування, програмування і внутрішньої мовної організації предметного змістовного плану мовленнєвої діяльності;
- 3) виконавчий, що реалізує (об'єктивує) задум [3, с. 75–77].

Мова (мовна знакова система) інтерпретується І. О. Зимньою як засіб існування, формування і вираження означеної думки у процесі реалізації мовленнєвої діяльності. «Вибір способу формування і формулювання думки (який свідомо або інтуїтивно формується у процесі спілкування) залежить, – як наголошує І. О. Зимня, – від а) умов спілкування (форми і рольових стосунків); б) індивідуальних особливостей самого суб'єкта діяльності; в) культурно-історичних (етно-соціокультурних) традицій мовного колективу, якому належить дана людина» [3, с. 80].

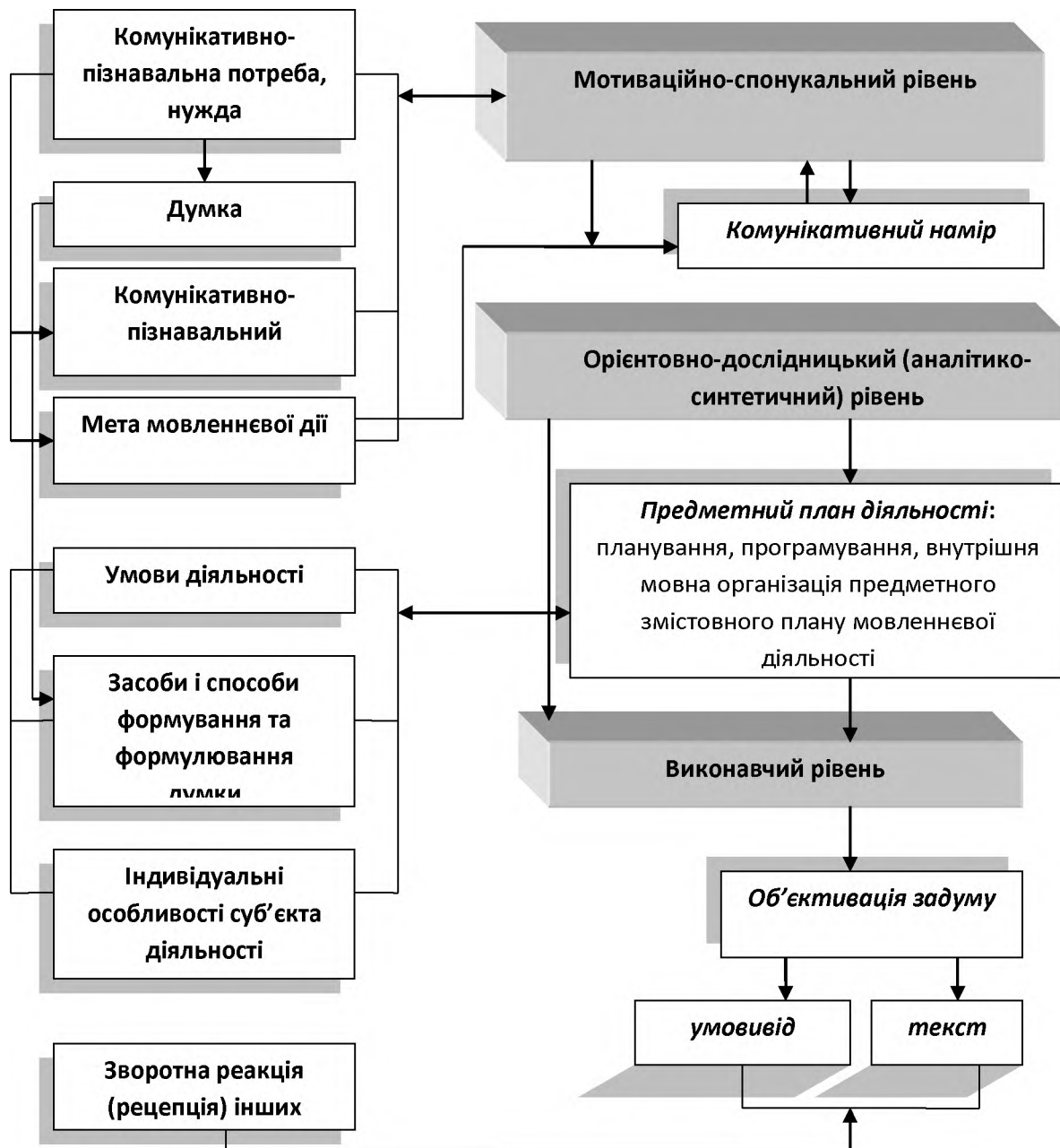

Рис.3. - Модель породження мовлення (за І.О.Зимньою)

Кожний із способів (внутрішній, зовнішній усний та зовнішній письмовий) характеризується різним ступенем розгорнутості, предикативності, зовнішнього вираження (експліцитності), оформленості. У якості продукту рецептивних видів мовленнєвої діяльності (читання, слухання) І.О.Зимня називає умовивід, свідомо (або несвідомо) сформований суб'єктом у процесі рецепції; продуктом письма та говоріння є висловлювання, текст. Будь-який текст являє собою самостійний вид діяльності мовної особистості із чітко окресленим психологічним контуром (Т.П.Архипович, З.А.Гетьман, М.І.Жинкін, І.О.Зимня). «Текст, – за визначенням І.О.Зимньої – це матеріалізоване втілення мовленнєвої діяльності, у якому об'єктивується уся сукупність психологічних умов її реалізації, індивідуально-

психологічні та діяльнісні особливості її суб'єкта» [3, с.81–82]. У тексті реалізується мовленнєва інтенція промовця; при формуванні задуму враховуються цілі й умови комунікації: у зв'язку з ними визначаються тематична спрямованість тексту, мовні засоби, що розкривають задум. Результатом продуктивних видів мовленнєвої діяльності у моделі І.О.Зимньої є зворотна реакція інших людей на продукти мовлення («сміслові сприймання»), що наближує теоретичні концепти І.О.Зимньої до розуміння комунікативних моделей поведінкових реакції особистості у соціальному просторі.

Мовленнєва діяльність реалізується за посередництвом загального мовленнєвого механізму, що активно досліджувався у роботах М.І.Жинкіна, І.О.Зимньої, Т.М.Ушакової та ін. [2; 3; 9]. Означений механізм реалізується у комплексі загальнофункціональних механізмів: осмислення, випереджувальне відображення (у формі імовірнісного прогнозування і «випередження»), пам'ять та специфічно мовленнєвих механізмів: операційних, смислоутворювальних, фонаційних тощо. Осмислення визначається І.О.Зимньою як один із основних механізмів мовленнєвої діяльності, «процес встановлення (у продукції) або відтворення (у рецепції) смислових зв'язків у висловлюванні» [3, с.83], що обумовлює смислову організацію повідомлення. Внутрішнім механізмом такої організації є перекодування за рахунок об'єднання інформаційних контентів, смислового групування, роз'єднання матеріалу на частини, виділення головного, «сміслових опорних пунктів», встановлення еквівалентних замінів тощо (М.І.Жинкін, О.О.Смирнов, О.М.Соколов).

Результатом смислового перекодування сприйнятого повідомлення є його реконструкція і динамічна смислова перебудова залежно від актуальних характеристик породжуваного тексту (смислоорганізованість вербального матеріалу, структура тексту, узгодження смислових кодів суб'єктів комунікації тощо). Актуалізація мовного матеріалу у мовленнєвій діяльності відбувається за посередництвом процесів пам'яті, що забезпечує лексичну різноманітність, глибину і багатоплановість предметного змісту висловлювання, сприяє збереженню лексико-граматичних схем узгодження слів, правил моделювання синтаксичних конструкцій, необхідних для адекватного кодування і декодування повідомлення.

Важливу роль у мовленнєвій діяльності відіграє механізм випереджувального відображення (О.М.Леонтьєв, О.М.Соколов, І.М.Фейгенберг, І.О.Зимня та ін.), який, згідно із дослідженнями М.І.Жинкіна [2], є двоплановим. У рецептивній формі організації мовленнєвої діяльності (слухання, читання) означений механізм виявляється через імовірнісне прогнозування (висунення у процесі сприймання тексту найбільш імовірних гіпотез із подальшим їх підтвердженням або спростуванням на підставі лінгвістичного і комунікативного досвіду), що обумовлює швидкість процесів, глибину проникнення у зміст сприйнятого тексту. У продуктивній формі мовленнєвої діяльності (говоріння, письмо) механізм випереджувального відображення виявляється через випереджувальний синтез, під дією якого створюється «цілісне об'єднання, у якому наступна ланка має бути упереджена попереднім імпульсом» [2], що

дозволяє наблизити у часі елементи суб'єктивного досвіду. Дія випереджувального синтезу поширюється на рівень фрази, смислового уривку або тексту в цілому за трьома лініями упередження у мовленнєвій послідовності: словесно-артикуляційній стереотипія (у межах слова); лінгвістичні зобов'язання (між словами, пов'язаними лінгвістичною імовірністю); смислові (текстові) зобов'язання розкриття задуму, що виявляються на відрізках висловлювання більших за речення і пов'язані із предметно-логічним та емоційно-оціночним планом висловлювання [3, с.89].

Означені механізми є проявами інтелектуальної діяльності людини, відповідно їх розвиток зумовлює не лише формування навичок мовленнєвої діяльності, але й особистісний розвиток в цілому. Мовлення – явище психологічного плану і, на думку Т.М.Ушакової, «є реалізацією людини, її особистості, інтелекту, афективної сфери. Включення мови є необхідним, надзвичайно специфічним і корисним засобом на шляху здійснення мовлення» [9, с.26–27]. У науковому доробку *Т.М.Ушакової* представлена модель вербалізації думки [9], структура якої може бути застосована для опису єдиного мовленнєво-мисленнєво-мовного механізму, що функціонує як при породженні мовлення, так і при його сприйманні. У площині досліджень Т.М.Ушакової мовленнєва діяльність – це не лише сприймання мовленнєвих сигналів і вимовляння слів; повноцінне мовленнєве спілкування передбачає розуміння мовлення і можливість його синтезування для вираження смислу. Зміст психічного світу і його «інтенційна зарядженість», на думку Т.М.Ушакової, становлять основу породження мовлення, спрямованого на екстеріоризацію внутрішніх семантичних станів («станів свідомості та субсвідомості») суб'єктів говоріння [9, с.215–216].

Фундаментальність дослідження психолінгвістичних аспектів мовлення та мовленнєвих функцій дозволило Т.М.Ушаковій визначити, що реальною одиницею мовленнєвого спілкування та міжособистісної взаємодії суб'єктів мовленнєво-мовної діяльності є текст, включений у життєву ситуацію задля комунікативної мети [9]. Зв'язність, цілісність і семантична завершеність розглядаються як основні ознаки текстових одиниць. Текст безпосередньо співвіднесений із мовленнєвим наміром і метою мовленнєвого акту. На рівні тексту втілюється складний задум висловлювання, відбувається взаємодія мови і мислення у контексті моно-, діа-, полілогів.

Висновки. У контексті забезпечення взаємодії суб'єктів у вимірах спілкування мовлення перетворюється на форму комунікативної поведінки людини, виявляє прояви характеру, ставлення до інших людей, життєві і соціальні позиції, що детермінує можливості коригування особистісних конструктів та поведінкових сценаріїв суб'єктів життєдіяльності засобами комунікативної прагматики та моделювання. Зважаючи на те, що мовлення і мова є складними феноменами психіки людини, у психолінгвістичній та когнітивній парадигмах досліджень доцільним є використання модельних уявлень щодо логіко-смислової організації мовленнєво-мисленнєвої діяльності особистості, сутність якої виявляється в упорядкуванні людиною перебігу думки у процесі прийняття вербального повідомлення і породження мовленнєвого висловлювання.

Особливим модусом функціонування мовлення у контексті категоріальної організації засобів мовного коду є комунікація, ефективність якої передбачає адекватний відбір мовною особистістю мовленнєвих одиниць відповідно до конкретної ситуації спілкування та контексту когнітивно-комунікативної діяльності, здійснюваною із метою досягнення максимального впливу на інших суб'єктів комунікації.

Здійснений аналіз не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми. Подальші наукові розвідки можуть бути спрямовані на інтегрування психолінгвістичної складової до теорії комунікативного моделювання особистісних конструктів суб'єктів освітньо-виховного процесу.

Список використаної літератури

1. Ахутина Т. В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса : монография / Татьяна Васильевна Ахутина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 215 с.
2. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации : монография / Николай Иванович Жинкин – М.: Наука, 1982. – 159 с.
3. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе / Ирина Алексеевна Зимняя. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с. – (Б-ка учителя иностр. яз.).
4. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность : монография / Алексей Алексеевич Леонтьев – М. : Просвещение, 1969. – 214 с.
5. Леонтьев А. А. Основы психолінгвістики : учебник / Алексей Алексеевич Леонтьев. – М. : Смысл; СПб. : Лань, 2003. – 287 с.
6. Лурия А. Р. Речь и мышление / Александр Романович Лурия. – М : Изд-во МГУ, 1975. – 120 с.
7. Слобин Д. Психолінгвістика / Д. Слобин, Дж. Грин ; [пер. с англ. Е. И. Негневицкой] / под общ. ред. и с прелисл. А. А. Леонтьева – М.: Прогресс, 1976. – 350 с.
8. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Фердинанд де Соссюр; [пер. с фр. А. М. Сухотина] / науч. ред., предисл. и прим. Н. А. Слюсаревой. – М.: Логос, 1998. – 425 с.
9. Ушакова Т. Н. Рождение слова: Проблемы психологии речи и психолінгвістики : монография / Татьяна Николаевна Ушакова – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 524 с. (Серия «Достижения в психологии»)
10. Чуприкова Н. И. Принцип словесно-знаковой сигнализации, речевое общение и умственное развитие / Наталия Ивановна Чуприкова // Вопросы психологии. – 1983. – № 5. – С.19 – 29.
11. Chomsky, Noam. Language and Mind, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York, NY, 1968.
12. Fairclough, N. Discourse and Social Change/ Norman Fairclough. Cambridge: Polity Press, 1992
13. Osgood, Charles E. The Measurement of Meaning / Charles E. Osgood, George Suci, & Percy Tannenbaum. – Urbana: University of Illinois Press, 1957.